

PHILIPPE LEJEUNE

Az önéletírói paktum

(1975)

Definiálható-e az önéletírás?

Az *önéletírás Franciaországban*¹ című munkámban már megpróbálkoztam ezzel, azért, hogy koherens korpuszt állíthassak fel. Definícióm azonban számos elméleti problémát függőben hagyott. Úgy éreztem, finomításra és pontosításra szorul, ezért szigorúbb kritériumokat igyekeztem találni. Eközben óhatatlanul azokba a klasszikus vitákba ütköztem, amelyet az önéletírói műfaj állandóan felvet, úgymint az életrajz és az önéletírás, a regény és az önéletírás kapcsolatai. Zavaró problémák ezek, amelyeket a mondvacsinált érvek szüntelen ismétlődése, a használatos terminológia körüli bizonytalanság, valamint az egymáshoz nem kapcsolódó területekről kölcsönzött kérdéskörök keveredése okoz. Ezzel az új definíciós kísérlettel tehát magának a műfajprobléma terminusainak tisztázására vállalkoztam. A megvilágítás szándékával kettős kockázatot vállalunk: egyrészt, hogy úgy tűnhet, hogy csak evidenciákat ismételgetünk (mivel mindent újra kell kezdeni az alapoktól) másrészt, hogy épp ellenkezőleg, a túlságosan finom megkülönböztetésekkel mintha túlkomplikálnánk a dolgokat. Az elsőt nem fogom elkerülni; ami a másodikat illeti, megpróbálom ésszerűen megalapozni megkülönböztetéseimet.

Definícióm nem *sub specie aeternitatis* és a szövegeket nem mint „magábanvaló dolgokat” vizsgálva alakítottam ki, hanem mint mai olvasó, aki arra tesz kísérletet, hogy rendet tegyen olyan publikált szövegek tömegében, amelyek közös témája az, hogy valakinek az életét mesélik el. A „definíció” helyzete ezáltal kétszeresen viszonylagos és pontosított. Történetileg ez a meghatározás nem szándékszik egy két évszázados periódusnál (1770 óta) többet lefedni, és csak az európai irodalmat érinti. Ez nem azt jelenti, hogy tagadnunk kellene a személyes irodalom létét 1770 előtt illetve Európán kívül, hanem egyszerűen azt, hogy manapság az önéletírásról való gondolkodás módja ezen a mezőn kívül anakronikussá vagy kevésbé megkülönböztető érvényűvé válik. Szövegszerűen az olvasói pozícióból indulok ki: nem a szerző bensőjéből történő kiindulás, ami joggal jelent problémát, és nem is egy irodalmi műfaj kánonjainak a felállítása a célunk. Az olvasói pozícióból kiindulva (amely az enyém, az egyetlen, melyet jól ismerek) esélyem van rá, hogy a szövegek működését (működésük különbségeit) világosabban fogjam fel, hiszen nekünk, olvasóknak íródtak, és olvasásukkal mi hozzuk őket működésbe. Az önéletírást tehát az elolvasásra kínált különböző szövegek között fennálló ellentétssorok mentén próbáltam definiálni.

Kissé módosítva, az önéletírás meghatározása a következő lenne:

¹Philippe Lejeune: *L'autobiographie en France*. Armand Colin, 1971.

DEFINÍCIÓ: *Retrospektív elbeszélés prózaformában, amit egy valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt a magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezve.*

A definíció négy különböző kategóriába tartozó elemeket használ fel:

1. *Nyelvi forma:*

- a) elbeszélés
- b) prózaformában

2. *A bemutatott tárgy*

- a) magánélet, egy személyiség története

3. *A szerző helyzete:* a szerző (akinek a neve egy valós személyre vonatkozik) és az elbeszélő azonossága

4. *Az elbeszélő helyzete:*

- a) az elbeszélő és a főszereplő azonossága
- b) az elbeszélés visszatekintő (retrospektív) perspektívája

Önéletírás minden olyan mű, amely a valamennyi kategóriában megadott feltételeknek egyszerre felel meg. Az önéletírással határos műfajokra nem teljesül valamennyi feltétel. Íme a nem teljesülő feltételek listája a műfajok szerint:

emlékiratok: (2.)

életrajz: (4. a)

énregény: (3.)

önéletrajzi költemény: (1. a)

napló: (4. b)

önarckép vagy esszé: (1. a és 4. b)

Nyilvánvaló, hogy a különböző kategóriák nem egyformán kényszerítő erejűek: bizonyos feltételek a legnagyobb részt teljesíthetőek, anélkül, hogy teljes egészében azok lennének. A szövegnek *elsődlegesen* elbeszélésnek (récit) kell lennie, de tisztában vagyunk azzal, milyen helyet foglal el a *diskurzus* (discours) az önéletírói elbeszélésben. A perspektívának *elsődlegesen* visszatekintőnek (retrospektívnek) kell lennie: ez azt sem zárja ki, hogy benne önarc-képes részek, a műről vagy a szerkesztéssel egyidejű jelenről szóló napló, és nagyon bonyolult időrendi konstrukciók legyenek. Tárgyának *elsődlegesen* a magánéletnek, a személyiség fejlődésének kell lennie: viszont a krónika vagy a társadalom- és politikatörténet egyaránt kaphat benne bizonyos helyet. Mindez arányok, vagy még inkább hierarchia kérdése: átmenetek a személyes irodalom műfajaival (memoárok, napló, esszé) természetesen létrejöhetnek, és a besoroló bizonyos szabadságot kap az egyedi esetek vizsgálatakor.

Két feltételnek azonban mindenképp teljesülni kell, és ezek természetesen épp azok, amelyek az önéletírást (s ugyanakkor a személyes irodalom más formáit is) az életrajzzal és az énregénnyel állítják szembe: ezek a (3) és (4a) feltételek. Itt sem átmenet, sem besorolási szabadság nincs. Azonosság vagy van, vagy nincs. Nincsenek lehetséges fokozatok, és minden felmerülő kétség negatív következtetéshez vezet.

Az önéletírás (és nagyobb általánosságban minden személyes irodalom) létrejöttéhez szükséges a *szerző*, a *elbeszélő* és a *szereplő* azonossága. Ez az „azonosság” azonban számtalan problémát vet fel, amiket szeretnék, ha nem is megoldani, de legalább világosan

megfogalmazni a következő esszéekben:

– Hogyan fejeződhet ki az elbeszélő és a szereplő azonossága a szövegben? (*Én, Te, Ő*)
– «Egyes szám első személyű» elbeszélés esetén hogyan mutatkozik meg a szerző és a szereplő-elbeszélő azonossága? (*Alulírott...*). Itt lesz majd mód az önéletírás és a regény szembeállítására.

– Nincs-e keveredés az önéletírásról szóló eszmefuttatások többségénél az *azonosság* és a *hasonlóság* fogalmai között? (*Hiteles másolat.*) Itt az önéletírás és az életrajz szembeállítására nyílik majd alkalom.

Az elemzések során felmerülő nehézségek pedig arra ösztönöznek, hogy a két utolsó esszében (*Az önéletrajzi tér és az Olvasói szerződés*) a problémakör áthelyezésére tegyek kísérletet.

ÉN, TE, Ő

Az *elbeszélőnek* és a *főszereplőnek* az önéletírás által feltételezett azonosságát leggyakrabban az első személy használata jelzi. Ez az, amit Gérard Genette «autodiegetikus» elbeszélésnek nevez az elbeszélés «formáinak» (voix) fikciós alkotásokból kiinduló osztályozása során végez². Igen helyesen emeli ki viszont azt, hogy létezhet «első személyű» elbeszélés anélkül is, hogy az elbeszélő ugyanaz a személy lenne, mint a főszereplő. Ez az, amit tágabb értelemben «homodiegetikus» narrációnak nevez. Elegendő, ha ezt a gondolatmenetet folytatjuk ahhoz, hogy máris észrevegyük, hogy, visszafelé következtetve, elbeszélő és főszereplő között az egyes szám használata nélkül is lehet azonosság.

Két különböző kritériumot kell tehát megkülönböztetnünk: a nyelvtani személyt és azon egyének személyazonosságát, akikre a nyelvtani személy aspektusai vonatkoznak. Erről az elemi különbségtételtől feledkezünk meg a «személy» szó többértelműsége miatt; a gyakorlatban ezt azok a kapcsolódások fedik el, melyek *majdnem mindig* kialakulnak ilyen nyelvtani személy és az effajta azonossági kapcsolat- vagy elbeszéléstípus között. Ez azonban csak «majdnem mindig» van így; a tagadhatatlan kivételek arra köteleznek, hogy átgondoljuk ezt a definíciót.

A *szerző* problémájának bevonásával az önéletírás olyan jelenségeket világít meg, melyeket a fikció bizonytalanságban hagy: különösen azt a tényt, hogy az elbeszélő és főszereplő azonossága nagyon is előfordulhat «harmadik személyű elbeszélés» esetében. Ez az azonosság már nem a szövegen belül, az «én» használatával, hanem közvetetten jön létre, viszont minden kétértelműség nélkül, a szerző=elbeszélő és elbeszélő=szereplő egyenletpár által, amiből az következik, hogy elbeszélő=szereplő, még ha az elbeszélő kifejtetlen is marad. Ez az eljárás szó szerint megfelel az önéletírás első jelentésének is, vagyis életrajz, amit az érdekelt ír, de egyszerű életrajzként.

Ezt a módszert a legkülönbözőbb okokból és a legkülönbözőbb *hatások* elérésére alkal-

²Gérard Genette: *Figures III*. Seuil, 1972.

mázták. Azt, hogy valaki harmadik személyben beszéljen magáról, mérhetetlen büszkeség (ilyenek Caesar *Kommentárjai* vagy De Gaulle tábornok hasonló szövegei) válthatja ki, vagy az alázatosság egy formája (ilyenek egyes régi vallásos önéletírások, amelyekben az önéletíró magát „Isten szolgájának” nevezte). Mindkét esetben az elbeszélő vagy a történelmi nézőpont vagy Isten nézőpontjának távolságából tekint arra a személyre, aki volt, vagyis elbeszélésbe olyan transzcendenciát vezet be, amellyel, legfelső fokon, azonosul. Ugyanennek az eljárásnak teljesen más hatásai is elképzelhetők: véletlenszerűség, megkettőződés, vagy ironikus távolságtartás. Erről van szó Henry Adams könyvének, a *The Education of Henry Adams*-nek az esetében is, ahol a szerző harmadik személyben adja elő, hogyan ered majdhogynem szokratikus módon egy ifjú amerikai – saját maga – egy neveltetés keresésére. Valamennyi fent említett példában a teljes elbeszélés harmadik személyben íródott. Léteznek önéletírások, melyekben a szöveg egy része harmadik személyben mutatja be a főszereplőt, míg a szöveg többi részében az elbeszélő és a főszereplő első személyé olvad össze: ez az eset fordul elő az *Áruló*-ban (Le traître), amelyben André Gorz a hangok játékaival tolmácsolja identitásának bizonytalanságát. Claude Roy *Mi* (Nous) című könyvében hétköznapi módon alkalmazza ugyanezt a módszert, amikor is szemérmes távolságba helyezi szerelmi életének egy bizonyos epizódját.³ Ezek a „kétnyelvű” szövegek valódi gyöngyszemek: megerősítik, hogy lehetséges „harmadik személyű” önéletírás is.

Nyilvánvaló, még ha a személyes regiszternél (első és második személy) is maradunk, hogy igenis lehet másképp írni, mint első személyben. Ki akadályozhatna meg abban, hogy magamat «te»-nek nevezve írjam meg az életemet? A fikció szintjén Michel Butor alkalmazta ezt a *Módosulás* (La modification)-ban, vagy Georges Perec az *Alvó ember* (Un homme qui dort)-ben. Olyan önéletírást, ami teljes egészében így íródott volna, nem ismerünk, az eljárás viszont elvétele fel-feltűnik azokban a *diskurzusokban*, melyeket az elbeszélő intéz ahhoz a személyiséghez, aki volt, vagy azért, hogy támaszt nyújtson neki, ha kínos helyzetben van, vagy hogy szemrehányást tegyen neki, illetve megtagadja.⁴ Emiatt az elbeszélésben igaz, távolság keletkezik, de a dolog lehetséges. Ez az elbeszélés-típus a megnyilatkozás (énonciation) szintjén világosan megmutathatná a megnyilatkozás-alany és az elbeszélés címzettjeként kezelt kijelentés-alany (sujet de l'énoncé) különbségét.

A második és harmadik személy ilyenén használata ritka az önéletírásokban, viszont lehetetlenné teszi azt, hogy a személy nyelvtani problémáit összekeverjük a személyazonosság problémáival. Így egy két részből álló táblázatot képzelhetünk el, mely a következőképpen épül fel:

³Claude Roy: *Nous, Essai d'autobiographie*. Gallimard, 1972, 33-39. old.

⁴Például Rousseau: *Vallomások*, IV. könyv: „Szegény Jean-Jacques, hitted volna ebben a kegyetlen percben, hogy hangjaid egy napon...”; vö. még Claude Roy: *Moi, je*. Gallimard, 1970, 473. o., mikor képzeletben egykori önmagához beszél: „Hidd el nekem, gyermekem, nem kellene... Nem kellett volna.” Ezen az oldalon Claude Roy, szembeállítva az (aktuális) elbeszélőt a (múltbeli) szereplővel, egyszerre használja a második és a harmadik személyt, hogy utóbbiról beszéljen. (A Rousseau-idézet alapjául szolgáló kiadás: Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek István és Benedek Marcell, Bp. 1962, 150. o. - A fordító megj.)

nyelvtani személy személy- azonosság	ÉN	TE	Ő
elbeszélő= főszereplő	klasszikus önéletírás [autodiegetikus]	második személyű önéletírás	harmadik személyű önéletírás
elbeszélő≠ főszereplő	első személyű életrajz (tanú elbeszélése) [homodiegetikus]	modellhez intézett életrajz	klasszikus életrajz [heterodiegetikus]

Észrevételek a táblázathoz

a) «Nyelvtani személy» alatt itt az elbeszélés során végig megkülönböztetett módon használt személy értendő. Nyilvánvaló, hogy az «én» nem gondolható el egy «te» (az olvasó) nélkül, ez utóbbi azonban általában kifejtetlen marad; a másik oldalról viszont a „te” egy ugyancsak kifejtetlen «én»-t feltételez, a harmadik személyű elbeszélés pedig az első személyű elbeszélői beavatkozásokat tartalmazhatja.

b) Az itt felsorolandó példák mindegyikét olyan referenciális elbeszélések skálájából merítettük, mint amilyenek az életrajz és az önéletírás is; hasonlóan jól megtölthetjük a táblázatot fikciós példákkal is. A három megfelelő rovatban megadom G. Genette kategóriáit is; ezek láthatóan nem fedik le az összes lehetőséget.

c) A modellhez intézett életrajz esetei azok az akadémiai beszédek, amelyekben ahhoz a személyhez fordulunk, akinek az életét meséljük el a hallgatóság, azaz a valódi címzett előtt, ugyanúgy, mint ahogy a második személyű – ha létezne ilyen – önéletírásban a címzett (egykori saját maga) állna ott egy olyan diskurzus befogadjaként, melyet az olvasó számára adnánk elő.

Kivételes esetekből kiindulva szükséges volt, hogy elválasszuk a személy és a személy-azonosság problémáját. Ez az elkülönítés lehetővé teszi, hogy számba vegyük az önéletírás létező és lehetséges modelljeinek összetettségét, és természetesen megingatja minden abbéli meggyőződésünket, hogy lehetséges az önéletírás «szövegszerű» meghatározása. A kivételről tett említés után egyelőre térjünk vissza a leggyakoribb esetre, az «első személyű» (autodiegetikus), klasszikus önéletírára: persze azért, hogy ezzel újabb bizonytalanságokra lelünk, mégpedig a *szerező* és az *elbeszélő-szereplő* közötti azonosság létrejöttére vonatkozóan.

ALULÍROTT...

Tegyük fel tehát, hogy minden önéletírás első személyben íródott, mint ahogy azt az önéletírások nagy refrénje alapján gondolhatjuk: ÉN. Ahogyan Rousseau is írja: «ÉN, egyedül én», vagy Stendhal: «A je-t a Moi-val kitéve visszaeső leszel»⁵; Thyde Monnier: *ÉN* (Moi, négy kötetes önéletírás); Claude Roy: *ÉN* (Moi je) stb. Még ebben az esetben is fennmarad a kérdés: hogyan fejeződik ki a szerző és az elbeszélő azonossága? Egy önéletíró számára természetes, hogy egyszerűen azt kérdezze magától «Ki vagyok én?». Nem kevésbé természetes viszont az sem, hogy én – mivel olvasó vagyok – máshogy teszem fel a kérdést: ki az az «én?» (vagyis: ki az, aki azt mondja, «Ki vagyok én?»).

Talán megbocsátják, ha az elemzés további folytatása előtt emlékeztetek néhány nyelvészeti alapfogalomra. Ezen a területen éppen a legegyszerűbb fogalmak merülnek a leggyorsabban feledésbe: természetessé válnak és eltűnnek a maguk által keltett tévedésekben. Jómagam Benveniste elemzéseiből fogok kiindulni, vállalva azt, hogy esetleg az övétől valamelyest eltérő következtetésekre jutok.⁶

Az «első személyt» szinten határozzuk meg:

1. *Referencia*: a személyes névmások (én/te) csak a diskurzuson belül rendelkeznek aktuális referenciával, magában a kijelentés aktusában. Benveniste megjegyzi, hogy «én»-fogalom sem létezik. Az «én» minden esetben arra a személyre vonatkozik, aki beszél és akit a beszéd *ténye* alapján azonosítunk.

2. *Kijelentés*: az első személyű névmások a megnyilatkozás és a kijelentés alanyának azonosságát jelölik.

Így ha valaki azt mondja: «ÉN ekkor és ekkor születtem», az «én» névmás használata, a két szintre történő tagolással végül is azonosítja a beszélő személyt azzal, aki ekkor született. Ez legalábbis az általános hatás. Ennek alapján azonban nem gondolhatjuk, hogy a két szinten felállított különböző «egyenletek» hasonlóak lennének: a referencia (saját megnyilatkozására vonatkozó diskurzus) szintjén az azonosság közvetlen, a címzett által abban a pillanatban észlelt és *tényként* elfogadott; a kijelentés szintjén egyszerűen egy „kijelentett” kapcsolatról van szó, vagyis ugyanolyan állításról, mint bármely másik, melyet vagy elhiszünk vagy nem stb. Az általam felhozott példa egyébként képet ad a felvetett problémákról: vajon egyazon személy-e az a csecsemő, aki azon a klinikán született, abban az időszakban, ahonnan semmi emlékem nincs – és én? Fontos, hogy jól elkülönítsük ezt a kétféle viszonyt, mely az «én» névmás használatával összekeveredik: később majd látni fogjuk, hogy épp ezek megkülönböztetésének hiányában vittük a legnagyobb kavarodást az önéletírás problematikájába (ld. alább a *Hiteles másolat* c. fejezetet). Féltreteve tehát most a kijelentés vonatkozó problémákat, meglegszem néhány gondolattal a megnyilatkozással kapcsolatban.

⁵Lejeune itt az én személyes névmás önálló hangsúlyos (moi) és hangsúlytalan (je) alakja valamelyikének, illetve ezek egyszerre történő használatára hoz példákat; ennek pontos magyar visszaadása nem lehetséges (a fordító megj.)

⁶*Problèmes de linguistique générale*. Gallimard, 1966, V. rész, L'homme dans la langue (Az ember a nyelvben).

Benveniste elemzései a szóbeli diskurzus helyzetéből indulnak ki. Ebben a helyzetben azt gondolhatnánk, az «én» referenciája nem okoz semmilyen problémát: az «én» az, aki beszél, – én pedig beszélgetőpartneri vagy hallgatói funkciómban minden nehézség nélkül azonosítani tudom ezt a személyt. Létezik mégis olyan kétféle szóbeli beszédhelyzet, ahol ez az azonosítás gondot okozhat:

a) Az *idézet*: ez a diskurzus a diskurzusban esete: a második (idézett) diskurzus első személye az első diskurzusban kifejezett kijelentéshelyzetre utal. Írott diskurzusok esetén különböző írásjelek, kötőjelek, idézőjelek stb. különítik el a beágyazott (idézett) diskurzusokat. Hasonló szerepet tölt be az intonáció a szóbeli diskurzusban. Ezeknek a jeleknek az elmosódásakor vagy eltűnésekor azonban bizonytalanság keletkezik: ez fordul elő a *re-citálás*, vagy általánosságban, a színházi előadás esetében. Amikor Berma *Phaedrát* alakítja, ki mondja azt, hogy «én»? A színpadi helyzet, jelezve az «én»-t mondó személy fiktív voltát bizonyára betölti az idézőjel funkcióját. Ezen a ponton viszont kezdünk összezavarodni, mivel még a legnaivabbakat is megérinti az az elgondolás, hogy nem is a személy határozza meg az «én»-t, hanem az «én» a személyt – vagyis csupán a diskurzusban van személy... Tegyük félre egyelőre ezt a kavarodást. Amit most az önéletírás kapcsán érintünk, az tulajdonképpen az önéletrajzi regény és az önéletírás különbségének problémái. De egyben, magával az önéletírással kapcsolatban, annak nyilvánvaló volta is, hogy az első személy egy szerep.

b) A *távoli szóbeliség*: ilyen, az adott pillanatban, a telefon-, vagy bármilyen beszélgetés az ajtón keresztül vagy a sötétben: a hangon kívül semmilyen más mód nem áll rendelkezésre, hogy azonosítsuk a személyt: ki van ott? – én – ki az az én? Ez esetben a dialógus még lehetséges, s el is vezethet az azonosításhoz. Elég viszont a hang időbeli távolsága (felvétel), vagy akár az adott pillanatban a kommunikáció egyirányúsága (rádió), s a forrás máris kiapad. Itt ismét az íráshoz térünk vissza.

Mindeddig úgy tettem, mintha Benveniste-et követtem volna, egyszerűen elképzelve mindazt, amely a szóbeli beszédhelyzetben egy meghatározatlan személy azonosításakor előfordulhat. Senki nem is tagadhatná, hogy az «én» a megnyilatkozásra utal: a megnyilatkozás azonban nem a referencia végső pontja: a maga részéről annak az *azonosságnak* a problémáját veti fel, amelyet a közvetlen szóbeli kommunikációban ösztönösen, nyelvészetten kívüli adatokból állapítunk meg. Ha a szóbeli kommunikációban zavar támad, az azonosság problémát jelent. Ezzel szemben az írásbeli kommunikációnál, hacsak nem kíván névtelen maradni (ami persze előfordul!), a diskurzusban megnyilatkozó személynek magában a diskurzusban kell lehetővé tennie az azonosítást, nem pedig anyagi jegyek által, mint a postai pecsét, az írásképp vagy a helyesírási jellegzetességek.

Benveniste (261. old.) megjegyzi, hogy «én»-fogalom nem létezik: nagyon jogos észrevétel, ha hozzátesszük, hogy «ő»-fogalom sincs, és hogy általánosságban, egyetlen személyes, birtokos, mutató stb. névmás soha nem is *utalt* fogalomra, hanem egyszerűen funkciót gyakorol, amely abban áll, hogy névre, vagy olyan entitásra utal, melyet névvel nevezhetünk. Elemzését ezért az alábbi két megállapítással tartanánk érdemesnek pontosítani:

a) Az «én» személyes névmás azon diskurzus-instancia kijelentés-alányának kijelentőjére utal, amelyben az «én» szerepel; ez a kijelentő személy azonban maga is névvel jelölhető

meg (legyen az akár a legkülönbözőbb módon meghatározott köznév vagy tulajdonnév).

b) a *fogalom/nem fogalom* ellentét a köznév/tulajdonnév ellentétben nyeri el jelentését (nem pedig a köznév és személyes névmás ellentétben).

Másutt (254. old.) Benveniste gazdaságossági okokkal magyarázza ennek, a csak saját kijelentésében referenciával rendelkező első személynek a használatát: «Ha minden beszélő, hogy kifejezze azt az érzést, ami megtörhetetlen szubjektivitásából ered, rendelkezne egy saját, megkülönböztetett «jelzéssel» (olyan értelemben, ahogy minden rádióadó-állomás rendelkezik saját «szignállal»), gyakorlatilag ugyanannyi nyelv lenne, mint ahány egyén, és a kommunikáció határozottan ellehetetlenülne.» Furcsa feltételezés, mivel Benveniste itt látszólag elfelejti, hogy ez a megkülönböztetett jelzés *létezik*, mégpedig a tulajdonnevek (azok közül is a személyt jelölők) lexikai kategóriájában: majdnem ugyanannyi tulajdonnév létezik, ahány egyén. Természetesen ez nem igeragozási aspektus, és Benveniste-nek igaza van, hogy kiemeli az «én» gazdaságossági funkcióját: mivel azonban ezt elfelejti kifejteni a személynevek lexikai kategóriájára, érthetlenné teszi azt, hogy az «én»-t használva senki nem merül el azért annyira a névtelenségben, és továbbra is képes arra, hogy önmagát megnevezve fejezze ki megkérdőjelezhetetlenségét.

Mint ahogy a gyermeki nyelvelsajátítás sorrendje is mutatja, a személy és a diskurzus még az első személy előtt, a *tulajdonnévben* artikulálódik. A gyermek harmadik személyben beszél magáról, keresztnevének nevezve magát, még mielőtt megértené, hogy ő is használhatja az első személyt. Ezt követően mindenki «én»-nek nevezi magát, ha beszél; ez az «én» azonban minden egyes ember számára egyedi és mindig kimondható névre fog utalni. Minden, az imént sugallt, szóbeli helyzetek alapján történő azonosítás (legyen az könnyű, nehéz vagy meghatározatlan) végzettszerűen azt eredményezi, hogy az első személyt a tulajdonnévre váltjuk.⁷

A szóbeli diskurzusban, valahányszor az szükséges, a tulajdonnévhez nyúlunk vissza: ez az érdekelt vagy egy harmadik személy által történő bemutatás (maga a *bemutatás* szó sokat sejtetően hangzik, pontatlansága miatt: a fizikai jelenlét nem elegendő a kijelentő személy meghatározásához, teljes jelenlét csak a megnevezéssel jön létre). Az írott diskurzusban, hasonló módon, az *alírást* jelöli a kijelentőt, mint ahogy a cím a címzettet.⁸

Az önéletrással kapcsolatos problémákat tehát a *tulajdonnév* viszonylatában kell elhelyeznünk. A nyomtatott szövegekbe a teljes megnyilatkozást olyan valaki vállal felelősséget, aki *nevét* szokás szerint a könyv borítóján és belső címlapján tünteti fel, a cím alatt vagy felett. Ebben a névben összegződik annak a léte, akit *szervezőnek* nevezünk: a szövegben ez az egyetlen kétségbevonhatatlan szövegben kívülre utaló jegy, ami valóságos személyre

⁷ A tulajdonnév problémájának nyelvészeti aspektusait és annak a referenciához történő hozzájárulását a kijelentésben ld. Ducrot-Todorov: *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Seuil, 1972, 321-323. o.

⁸ A nyelvészek nagyon ritkán említik meg, vagy csak még nem vizsgált, de vizsgálatra szoruló problémaként a referencia problémáját az írott kijelentésben, ahol a feladó és a címzett nem azonos helyzetű (sőt akár nem is ismerhetik egymást). (Vö. E. Benveniste: „L'appareil formel de l'énonciation”. *Langages* 17, 1970. március, 18. o.)

utal, s az ő kérése, hogy neki tulajdonítsuk legvégső soron a teljes írott szöveg kijelentésének felelősségét. Sok esetben a szerző szövegben való jelenléte erre az egyetlen névre korlátozódik. Mindazonáltal e névnek kijelölt hely alapvető fontosságú: társadalmi konvenció alapján egy *valós személy* felelősségvállalásához kötődik. Az önéletírásról fentebb alkotott definícióban szereplő szavak alatt olyan személyt értek, akinek a létét ellenőrizhető anyakönyvi bizonyítvány tanúsítja. Az olvasó biztosan nem jár majd utána, és természetesen az is lehet, hogy nem tudja, ki ez a személy, a létezése azonban kétségbevonhatatlan: a kivételek és a bizalommal való visszaélések csak megerősítik az ilyen típusú „társadalmi szerződésekre” vetett hitet.⁹

A szerző nem személy, hanem egy író és publikáló személy, összekötő szál szövegen kívüli és szöveg között. A szerző egyszerre határozza meg magát mint társadalmilag felelős személyt és mint diskurzus-előállítót. Az olvasó számára, aki nem ismeri a valódi személyt, még ha hisz is annak létében, a szerző a diskurzust előállítani képes személy, tehát az alapján képzelet is el, amit előállít. Szerzővé igazából pedig talán csak a második könyvtől kezdve lesz valaki, amikor a borítón szereplő tulajdonnév «közös tényezőjévé» válik legalább két különböző szövegnek és ezáltal elképzelést ad egy személyről, aki nem egyszerűsíthető le külön-külön egyik szövegére sem, és aki – mivel még újabbakat is alkothat – meg is haladja azokat. Ez, mint látni fogjuk, nagyon fontos az önéletírások olvasásához: ha tehát az önéletírás első könyv, szerzője ismeretlen, még ha magát is meséli el a könyvben; az olvasó szemében hiányzik belőle az a valóságra utaló jel, vagyis az *egyéb* (nem önéletrajzi) *szövegek* korábbi megalkotása, ami nélkülözhetetlen ahhoz, amit a későbbiekben «önéletrajzi tér»-nek nevezünk.

A szerző tehát önazonos, egy sor különböző publikált szöveget magára vállaló személynév. Valódiságát többi művének azon listájából meríti, amely gyakran a könyv elején szerepel: «... megjelent művei». Az önéletírás (a szerző életét elmesélő elbeszélés) azt feltételezi, hogy a szerző (ahogy neve által a címlapon szerepel), az elbeszélés elbeszélője és a személy – akiről szó van – között *névazonosság* áll fenn. Ez a nagyon egyszerű kritérium az önéletírással együtt a személyes irodalom minden egyéb műfaját (napló, önarckép, esszé) is meghatározza.

Egy kifogás azonnal eszünkbe jut: mi a helyzet az álnevekkel? Könnyen elhárítható ez a kifogás, mihelyt az álnév fogalmát meghatároztuk és megkülönböztettük a fiktív személy nevével.

Az álnév olyan, az anyakönyvitől eltérő név, melyet egy valódi személy arra használ, hogy alatta írásai egészét vagy egy részét *publikálja*. Az álnév *szerzői* név. Nem egészen hamis név, hanem írói név, második név, pontosan olyan, mint amelyet az apácák vesznek fel, mikor belépnek a rendbe. Igaz, az álnév használata alkalmasint csalásokat fedhet vagy diszkrécióból is rákényszerülnek: de ilyenkor leggyakrabban elszigetelt esetekről van szó, és szinte

⁹A csalásokat és a szerző személyazonosságával kapcsolatos problémákat (névtelenség, álnév) az alábbi klasszikus művek alapján tanulmányozhatjuk: J.-M. Quérard: *Les Supercheries littéraires dévoilées*. (1847), A. Barbier: *Dictionnaire des ouvrages anonymes*. (3. éd. 1872). Ld. még *Gulliver*, n° 1, 1972 november, mint a közelmúlt csalásainak szórakoztató leltárát.

soha sem magát egy szerző önéletírásának kiadó műről. Az irodalmi álneveket általában nem övezi sem rejtély, sem szemfényvesztés; a második név ugyanolyan hiteles, mint az első és csupán azt a második megszületést jelzi, amely a megjelentetett írás. Önéletrajzának írásakor éppen maga az álnéven író szerző hozza létre: például Raymond Abellio elmagyarázza, hogy őt Georges Soulès-nek hívják, és hogy miért választott magának álnevet. Az álnév egyszerűen csak megkülönböztetés, a név megkettőződése, amely a személyazonosságon semmit nem változtat.¹⁰

Nem szabad összekeverni az ily módon szerzői (a könyv borítóján feltüntetett) névként definiált álnevet azzal a névvel, amelyet egy kitalált személynek tulajdonítunk a könyvön belül (még akkor sem, ha ez a személy narrátori szereppel bír és a szöveg megnyilatkozásának teljes egészét magáénak vallja), mivel ez utóbbi személy – azon egyszerű ténynél fogva, hogy nem lehet a könyvnek a szerzője – fiktívnek minősül. Lássunk egy nagyon egyszerű példát: «Colette» valós személy (Gabrielle-Sidonie Colette), egy sor elbeszélés szerzője; Claudine pedig egy kitalált hösnő neve, azon elbeszélések a narrátoráé, melyek címként az ő nevét viselik. Ha a Claudine-eket nem tudjuk önéletírásként kezelni, azt nyilván a második okból tesszük és nem az elsőből.

Abban az esetben, ha az életét elmesélő személynek fiktív (tehát a szerzőétől eltérő) nevet adnak, az olvasó joggal feltételezheti azt, hogy a szereplő által megélt történet magáé a szerzőé: akár másik szövegekkel összevetve, akár külső információkra alapozva, sőt akár az elbeszélés olvasása során, melynek fiktív oldala hamisan cseng (mint amikor valaki azt mondja önöknek: «Volt egy nagyon jó barátom, akivel az történt, hogy...», és a barát történetének mesélésébe kezd teljes személyes meggyőződéssel). Bár a világon minden okunk megvolna arra, hogy azt gondoljuk, a történet pontosan ugyanaz, az így létrehozott szöveget mégsem lehet önéletírásnak tekinteni: az ugyanis mindenekelőtt felvállalt azonosságot feltételez a megnyilatkozás szintjén, s csak másodlagosan a kijelentés szintjén létrehozott hasonlóságot.

Ezek a szövegek tehát az «önéletrajzi regény» kategóriájába kerülnek: így neveznék el minden olyan fikciós szöveget, amelyben az olvasónak, az általa felfedezettnek vélt hasonlóságok alapján minden oka megvolna azt gyanítani, hogy a szereplő és a szerző között azonosság áll fenn, miközben a szerző ennek a személyazonosságnak a tagadását (vagy legalábbis meg nem erősítését) választotta. Ezzel a meghatározással az önéletrajzi regény én-elbeszéléseket (ahol az elbeszélő és a szereplő azonos) éppúgy magába foglal, mint «személytelen» elbeszéléseket (harmadik személlyel jelölt szereplők esetén), és a tartalom alapján definiálódik. Az önéletírással ellentétben fokozatokat tartalmaz. Az olvasó által feltételezett «hasonlóság» szereplő és szerző között a laza «rokonság»-tól a szinte teljes áttetszőségig, mondhatni a «kiköpött más»-ig terjedhet. Ezért írta egy kritikus Olivier Todd *A rák éve* (L'Année du crabe, 1972) című műve kapcsán, hogy «az átlátszó álnevek mögött az egész könyv megrögzötten önéletírásnak vallja magát».¹¹ Az önéletírásban nincsenek fokozatok: vagy az, vagy nem az.

¹⁰Ma dernière mémoire, I. Un faubourg de Toulouse, 1907-27, Gallimard, 1971, 82-83.

¹¹Bertrand Poireau-Delpech; le Monde, 1972. október 13.

Ezekben a megkülönböztetésekben láthatjuk, mennyire fontos, hogy világosan definiált terminológiát használjunk. A kritikus «álnévről» beszélt a hős neve kapcsán: számomra az álnév csak a szerzőre lehet érvényes. A hős annyira hasonlíthat a szerzőre, amennyire akar: addig, amíg nem viseli a nevét, semmi nem történt. *A rák éve*-nek az esete e tekintetben példa értékű. A könyv alcíme *regény*; Olivier Todd hősét Rosznak hívják. A borító 4. lapján viszont a kiadói fülszöveg azt állítja az olvasónak, hogy Ross nem más, mint Todd. Ügyes reklámfogás, ami azonban semmit nem változtat. Ha Ross Todd, akkor miért visel más nevet? Ha ő lenne, akkor miért nem *mondta ki*? Azért, hogy kacér módon hagyja kitalálni, vagy hogy az olvasó akarata ellenére maga találja ki – nem fontos. Az önéletírás nem kitalálósdi, hanem épp az ellenkezője. A lényeg hibádzik itt, melyre az *őnéletírói szerződés* elnevezést javaslom.

Az első személytől a tulajdonnévhez visszatérve, most arra kényszerülök, hogy helyesbítsem azt, amit *Az önéletírás Franciaországban* című művemben írtam: «Hogyan különböztethető meg az önéletírás az önéletrajzi regénytől? Be kell ismerni, hogy a szöveg belső elemzésnél maradvá *semmi különbség* nem mutatkozik. Minden olyan megoldást, amelyhez az önéletírás nyúl, hogy meggyőzzön bennünket elbeszélésének eredetiségéről, a regény utánozni tud és sokszor utánozta is.» Mindez helytálló volt mindaddig, amíg a szövegre a címlapot leszámítva tekintettük; mihelyt azonban azt is, a szerző nevével együtt, bevonjuk a szövegbe, egy általános szövegszerű kritériummal, a (szerzői-elbeszélői-szereplői) név azonosságával rendelkezünk. Az önéletírói paktum ennek az azonosságnak a megerősítése a szövegben és legvégső szinten a szerző borítón található nevére vonatkozik.

Az önéletírói szerződés formái igen különbözőek, de mindegyikük kinyilvánítja a szándékot, hogy beváltja az *aláírtakat*. Az olvasó a hasonlóságot illetően bocsátkozhat partatlan vitákba, az azonosságról viszont soha. Túlságosan is jól tudjuk, mennyire ragaszkodik minden ember a nevéhez.

Egy önéletrajzi fikció lehet «hű», ha a szereplő hasonlít a szerzőre, az önéletírás pedig lehet «hütlén», ha a bemutatott szereplő különbözik a szerzőtől: ezek ténykérdések (egyelőre ne menjünk bele abba, hogy *ki* és hogyan dönt a hasonlóságról) – melyek semmit nem változtatnak a *jogi* kérdéseken, vagyis a szerző és olvasó között történt szerződés típusán. Egyébként láthatjuk a szerződés fontosságát, amennyiben ténylegesen meghatározza az olvasó hozzáállását: ha az azonosság nem nyer megerősítést (ez a fikció esete), az olvasó igyekszik a szerző szándéka ellenére hasonlóságokat felállítani; ha viszont fennáll (ez az önéletírás esete), akkor arra lesz hajlamos, hogy különbségeket (tévedéseket, ferdítéseket stb.) kereszen. Egy önéletrajzi nézőpontú elbeszéléssel szemben az olvasó gyakran hajlamos arra, hogy kopó módjára viselkedjen, vagyis a szerződésszegésekre vadásszon (akármilyen is legyen az a szerződés). Ebből született meg az önéletírásnál «igazabb» regény mítosza: mindig igazabbnak és mélyebbnek gondoljuk mindazt, amit a szerző szándéka ellenére mi magunk véltünk felfedezni fel a szövegben. Ha Olivier Todd *A rák éve*-t saját önéletrajzáként mutatná be, kritikánk talán érzékenyebb lett volna az elbeszélésében rejlő hibákra, lyukakra, simításokra? – Vagyis minden *hűséggel* (a «hasonlóság» problémájával) kapcsolatos kérdés legvégső soron a *valódiság* (azonosság-probléma) függvénye, amely a tulajdonnév körül fejeződik ki.

A szerző, elbeszélő és szereplő közötti *névazonosság* kétféleképpen jöhet létre:

1. *Kifejtetlenül*, a szerző-elbeszélő kapcsolat szintjén, az *önéletrírói paktummal*; ez utóbbi kétféle formában történhet: a) *címek* használatával, melyek semmi kétséget nem hagynak afelől, hogy az első személy a szerző nevére vonatkozik (*Életem története, Önéletrajz stb.*); b) *bevezető szövegben*, melyben az elbeszélő az olvasóval szemben a szöveg szerzőjeként viselkedve oly módon kötelezi el magát, hogy az olvasó számára nem lehet kétséges: az «én» a borítón szereplő névre vonatkozik, még akkor is, ha a név a szövegben nem ismétlődik meg.

2. *Kinyilvánított módon*, a név szintjén, amelyet a az elbeszélő-szereplő saját magának ad az elbeszélésben, és amely megegyezik a borítón lévő szerzőnévvel.

Szükséges, hogy a személyazonosság legalább a fenti módok egyikén létrejöjjön; gyakran fordul elő az is, hogy egyszerre mindkettő által.

Az *önéletrírói szerződéshez* hasonlóan *regényírói szerződést* is tételezhetünk, melynek két aspektusa lehet: a *nem-azonosság kinyilvánított alkalmazása* (szerző és szereplő nem ugyanazt a nevet viseli), a *fiktív jelleg tanúsítása* (a borítón ezt a funkciót általában a *regény* alcím tölti be; megjegyzendő, hogy a regény, a jelenleg használatos terminológiában, regényírói paktumot feltételez, míg az *elbeszélés* meghatározatlan és az *önéletrírói szerződéssel* összeegyeztethető). Felvethetjük talán, hogy a regény képes *utánozni* az *önéletrírást*: vajon a XVIII. századi regény talán nem így jött-e létre, éppen a személyes irodalom különböző formáinak (visszaemlékezések, levelek, és a XIX. században a napló) utánzásával? Az ellenvetés azonban nem tartható, ha belegondolunk, hogy ez az utánzás nem terjedhet a legvégsőig, vagyis a *szerzői névig*. Mindig tehetünk úgy, mintha valaki másnak az *önéletrajzát* adnánk elő vagy publikálnánk, akit így valóságosnak igyekszünk feltüntetni; amíg ez a valaki nem a *szerző*, aki egyedül felelős a könyvért, addig semmi gond. E kritérium alól tehát egyedül az irodalmi hamisítás esetei bújhatnak ki: ezek azonban nagyon ritkák, – s ez a ritkaság nem más neve tiszteletének vagy a megtorlásoktól való félelemnek tudható be. Ki akadályozhatna meg abban, hogy megírjam egy elképzelt személy *önéletrajzát* és azt az ő szintén kitalált neve alatt jelentessem meg? Ugyanarról van szó, mint amit, egy kissé más területen, MacPherson csinált Ossziánnal! – Ez pedig azért ritka dolog, mert kevés szerző lenne képes lemondani a *saját nevé*ről. Bizonyíték erre, hogy maga az Ossziánnal történt csalás is kérészerű volt, mivel tudjuk, ki a szerzője: MacPherson ugyanis nem bírta ki, hogy a nevét (mint átdolgozót) ne tüntesse fel a címben!

A definíciók lefektetése után minden lehetséges esetet besorolhatunk két kritérium – a szereplő és a szerző nevének viszonya és a szerző által kötött paktum fajtája – segítségével. Mindkét szempont szerint három-három helyzet lehetséges. A szereplő neve 1) különbözik a szerzőétől, 2) nincs neve, 3) a szerzőével azonos; a paktum 1) regényírói, 2) hiányzik, 3) önéletrírói. E két kritérium megformálásával elméletileg kilenc kombinációt kapunk, ténylegesen azonban csak hét lehetséges, mivel a *névazonosság* és a *regényírói paktum*, illetve a *névkülönbség* és az *önéletrírói szerződés* egyidejű fennállásának esete definíció szerint kizárandó.

<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> a szereplő neve → paktum ↓ </div>	≠ szerzői név	= 0	= szerzői név
regényírói	1a <u>REGÉNY</u>	2a <u>REGÉNY</u>	
= 0	1b <u>REGÉNY</u>	2b meghatározatlan	3a <u>ÖNÉLETÍRÁS</u>
önéletírói		2c <u>ÖNÉLETÍRÁS</u>	3c <u>ÖNÉLETÍRÁS</u>

A fenti táblázat a lehetséges kombinációk rácsát adja; a feltüntetett számok az alább következő leírásokéi; minden rubrika alján pedig a kombináció által az olvasóra gyakorolt hatás látható. Magától értetődik, hogy ez a táblázat csak az ún. «autodiegetikus» elbeszélésekre alkalmazható.

1. *Szereplő neve = szerző neve*. Már ez az egyedüli tény kizárja az önéletírás lehetőségét. Innentől fogva nem fontos, ezen felül a fiktív jelleg egyáltalán tanúsítást nyer-e (1 a vagy 1 b). Legyen a történet akár igazként (önéletrajzi témájú kézirat, melyet a kiadó egy padláson talált, stb.), akár fiktívként feltüntetve (és az olvasó által igaznak gondolt, a szerzőnek tulajdonított) – szerző, elbeszélő és hős között akkor sincs meg az azonosság.

2. *Szereplő neve = 0*: ez a legbonyolultabb eset, mivel meghatározatlan. Minden tehát a szerző által kötött paktumtól függ. Három eset lehetséges:

a) *Regényírói paktum* (a könyv «fikciós» volta fel van tüntetve a borítólapon): az autodiegetikus elbeszélés ekkor fiktív elbeszélőnek tulajdonítható. Az eset minden bizonnyal kevésbé gyakori – hirtelen egy példa sem ugrik be. Kísértést éreznénk, hogy *Az eltűnt idő nyomában*-t hozzuk fel, de ez a fikciós elbeszélés két okból mégsem illik ide: egyrészt, a regényírói paktum nincs világosan tisztázva a könyv elején, olyannyira, hogy számtalan olvasó keverte össze a szerző Proustot az elbeszélővel; másfelől, igaz, hogy a szereplőnek-elbeszélőnek semmilyen neve nincs, – egyetlen alkalomtól eltekintve, amikor, ugyanabban a kijelentésben, azt a hipotézist javasolják számunkra, hogy adjuk az elbeszélőnek ugyanazt a keresztnévet, mint a szerzőnek (olyan kijelentés ez, amelyet kizárólag a szerzőnek tulajdoníthatunk, mivel honnan is ismerné egy fiktív elbeszélő szerzőjének nevét?), és ahol ezzel jelzik nekünk, hogy az elbeszélő nem a szerző. Az ilyen bizarr szerzői beavatkozás egyszerre funkcionál regényírói paktumként és önéletrajzi nyomként, és a szöveget kétértelmű mezőbe helyezi.¹²

¹² Proust: *A la recherche du temps perdu (La prisonnière)*. Gallimard, Pléiade kiadás, III. kötet, 75. old. A 175. oldalon előforduló helyzet csak ismétlődés.

b) *Paktum* = 0: nem csak a szereplőnek nincs neve, de a szerző sem köt paktumot, – sem önéletíróit, sem regényíróit. Teljes a meghatározatlanság. Példa erre Charles-Louis Philippe: *Az Anya és a Gyermekek* (La Mère et l'Enfant). Míg az elbeszélés másodlagos szereplőinek van neve, addig az anyának és a gyermeknek semmilyen családnéve, a gyermeknek még keresztnéve sincs. Joggal feltételezhető, hogy Mme. Philippe-ről és gyermekéről van szó, de ez sehol sincs leírva. Ezen felül az elbeszélés kétértelmű (vajon a gyermekkor általános himnuszáról van szó vagy egy különleges gyermek történetéről?), a hely és az idő nagyon bizonytalan, és nem tudjuk, ki az a felnőtt, aki erről a gyermekkorról beszél. Az olvasó kedve szerint olvashatja abban a változatban, amelyikben akarja.

c) *Önéletírói paktum*: a szereplőnek nincs neve az elbeszélésben, a szerző azonban egy kezdeti paktumban nyíltan azonosnak mondta ki magát az elbeszélővel (így tehát a szereplővel is, mivel az elbeszélés autodiegetikus). Például: Edgar Quinet *Gondolataim története* (Histoire de mes idées); a címbe foglalt paktum hosszú előszóban fejtetik ki, Edgar Quinet aláírással. Az egész elbeszélésben a név egyetlenegyszer sem tűnik fel, a paktum által viszont az «én» végig Quinet-re vonatkozik.

3. *Szereplő neve* = *szerző neve*: Már önmagában ez a tény kizárja a fikció lehetőségét. Még ha az elbeszélés történetileg teljesen valótlan is, akkor is a *hazugság* (amely «önéletírói» kategória) és nem a fikció kategóriájába tartozik. Két eset különíthető el:

a) *Paktum* = 0 (paktum alatt értsük a címben vagy a bevezető részben foglalt paktumot): az olvasó megállapítja a szerző-elbeszélő-szereplő azonosságát, jöhet az semmilyen ünnepélyes kijelentés tárgyát nem képezi. Példa: Jean-Paul Sartre *A szavak*-ja (Les Mots). Sem a cím, sem a kezdet nem mutatja, hogy önéletírásról van szó. Valaki egy család történetét meséli. A (Folio kiadás szerinti) 14. oldalon az elbeszélő először avatkozik be explicit módon az elbeszélésbe («Sokat foglalkoztat: tudom, aggregény, maradt...», vagy «Anyja, azt hiszem, szerette...»)¹³; a 15. oldalon a történetben megjelenik Sartre doktor, akinek (16. oldal) van egy unokája: «...nagy sietve egy gyereket nemzett vele – engem...». A névvel tehát azonnal felfogjuk a szereplő, az elbeszélő és a szerző (akinek a neve a cím felett áll) azonosságát: Jean-Paul Sartre. S hogy biztosan a híres szerzőről és nem egy névrokonáról van szó, azt maga a szöveg bizonyítja, melynek elbeszélője a 48. oldalon magáénak vallja *A legyek-et*, *A szabadság útjai-t* és az *Altonai foglyok*?-at, majd a 211. oldalon *Az undor-t*. Maga a történet adja meg nekünk ennek a névnek a legkülönbözőbb aspektusait a dicsőségről való álmódózástól kezdve: «Ez a Sartre gyerek érti a dolgát; Franciaország nem is sejtí, mit veszítene, ha itt hagyna bennünket», (80. old.) a keresztnév családon belüli (és bizalmas) kifordításait: «André szerint Pulkó mindig fontoskodik» (188. old.)¹⁴.

Ezt a kritériumot tökéletesen esetlegesnek ítélni lehet. A tulajdonnév az elbeszélésben néha sokkal a könyv eleje után jelenik meg, egy kisebb epizód kapcsán, melyről jól érezzük, hogy akár ki is kerülhetne a szövegből anélkül, hogy az egészét tekintve megváltozna: így

¹³ Az idézetek magyar megfelelőit Justus Pál fordítása alapján közöljük (Sartre: *A szavak és más elbeszélések*. Bukarest, 1967.)

¹⁴ A vonatkozó oldalszámok a Folio-kiadás szerintiék; a már idézett Justus-fordításban ezek a 11., 12., 35., 158., 58. és 141. oldalakon találhatók.

J. Green önéletírásában is, az *Indulás napkelte előtt*-ben (Partir avant le jour, Grasset 1963) csak a 107. oldalon, egy bizonyítványosztásról szóló anekdotában jelenik meg. Sőt, néha ez a megjelenés egyszeri és célzatos. Ilyen Michel Leiris *Férfikora* (L'Age d'homme) is, melyben Michel a «Micheline» név mögött rejlik¹⁵, gyakorlatilag azonban mindig megjelenik. Természetesen az önéletírói szerződés általában nem említi a nevet: a nevünk számunkra olyannyira nyilvánvaló, a borítólapon is meg fog jelenni. A név kikerülhetetlenségéből fakadóan eredményezi, hogy sohasem tárgya ünnepélyes kinyilatkoztatásnak (a szerző, épp azáltal, hogy szerző, az olvasó által többé-kevésbé ismertként feltételezhető), végül persze mégiscsak felbukkan az elbeszélésben. Mindent összevetve ez a név lehet világosan adott, vagy – amennyiben majdnem mindig szerzői névről van szó – vonhatja maga után az, hogy a szerző műveit az elbeszélő magának tulajdonítja (ha Quinet magát nem nevezi meg, megnevezi a műveit, ami ugyanazt eredményezi).

b) *Önéletírói paktum*: ez a leggyakoribb eset (mivel a paktum igen gyakran, ha nem is a könyv elején, ünnepélyes formában, hanem a szövegben elszórtan és ismételve, de végig jelen van).

Példa: Jean-Jacques Rousseau *Vallomásai*; a paktum a címtől kezdve ott szerepel, az előszóban kifejtődik, és a «Rousseau» és «Jean-Jacques» használatával végig megerősítést nyer a szöveg során.

«Önéletírásnak» nevezném itt tehát mindazokat a szövegeket, amelyek a 2c, 3a, és a 3b esetek alá tartoznak; a fennmaradókból pedig regényként olvassuk az 1a, 1b, 2a-hoz, valamint, ha olyan kedvünk van (nem titkolva persze, hogy *mi* döntünk így), a 2b-be tartozókat.

Az ilyen típusú osztályozásban a határesetek átgondolása mindig tanulságos, egy magától értetődő dolog leírásánál sokatmondóbb. Vajon azok a megoldások, melyeket én lehetetlennek nyilvánítok, tényleg azok-e? Két terület szorul itt feltérképezésre: először is a fenti táblázat két üres rubrikája, másodsor az anonim szerző problémája.

– *Az üres rubrikák*: a) Az ilyennek nyilvánított regény hőségnek lehet-e ugyanaz a neve, mint a szerzőnek? Ennek előfordulását semmi nem akadályozhatná meg, s ez talán olyan belső ellentmondás, amelyből érdekes következtetéseket vonhatunk le. A gyakorlatban azonban egyetlen példát sem lelünk ennek keresésekor. Ha pedig az eset előfordul, az olvasónak az a benyomása, hogy tévedésről van szó: így Maurice Sachs önéletírása, a *Sabbat és Egy viharos ifjúság emlékei* (Souvenirs d'une jeunesse orangeuse) alcímmel jelent meg a Corrêanál 1946-ban; 1960-ban (majd a Livre de Poche sorozatban 1971-ben) a Gallimard újra kiadta regény alcímmel: mivel Sachs saját nevében beszél el (álnevén kívül még valódi nevét – Ettinghausen – is megadja), mivel az alcím felelőssége pedig nyilvánvalóan a kiadóé, az olvasó tévedésre következtet; b) Egy *annak nyilvánított* önéletírásban a szereplő kaphat-e a

¹⁵ Michel Leiris: *L'Age d'homme*. Folio, 1973, 174. old.

szerzőétől eltérő nevet (félretéve az álnév kérdését)? Egyáltalán nem így tűnik;¹⁶ és ha egy önéletíró művészi fogás gyanánt ezt a formát választaná, az olvasó számára mindig maradnának kétségek: vajon nem egész egyszerűen csak egy regényt olvas-e? Látjuk, hogy ebben a két esetben, ha a belső ellentmondást a szerző szándékosan választaná, az soha nem olyan szöveget eredményezne, melyet önéletírásként olvasnánk; de regényként sem igazán; hanem a kétértelműség pirandello-i játékaként. Ez pedig ismereteim szerint egy olyan játék, melyet gyakorlatilag soha sem játszottunk *igazából komolyan*.

A fenti táblázatban az üres rubrikákat és a központi rubrikát tartalmazó, felfelé haladó átlós vonal tehát a meghatározatlanság zónáját rajzolja ki, (a középső rubrika «sem egyik, sem másik»-ától az üres rubrikák «mindkettő egyszerre»-éig).

– *Névtelen szerző*: táblázatunk azt feltételezi, hogy a szerzőnek van neve; szembe kell tehát nézni egy tizedik eshetőséggel is, a névtelen szerző esetével. Ez az eset azonban (azokkal az alesetekkel együtt, melyet aszerint hozna létre, hogy a szereplőnek van-e vagy nincs neve, és hogy a kiadó a hiányzó szerző helyett köt-e ilyen vagy olyan paktumot az olvasóval) – a definícióból következően szintén kizárt, mivel egy önéletírás szerzője nem lehet anonim. Ha a szerző nevének eltűnése különleges körülménynek tulajdonítható (padláson talált, kiadatlan és aláíratlan kézirat), az alábbi két dolog közül lehetséges valamelyik: vagy bárhol a szövegben az elbeszélő megnevezi magát és elemi történeti kutatással megtudhatjuk, hogy valódi személyről van-e szó, mivel a definíció szerint az önéletírás datált és elhelyezett történetet mond el, vagy pedig az elbeszélő-szereplő nem nevezi meg magát, és így vagy a 2 b kategóriába tartozó szövegről van szó, vagy egy egyszerű fikcióról. Ha a névtelenség szándékos (publikált szövegnél), akkor az olvasó joggal gyanakodhat. A szöveg valóságosnak tűnhet, mindenféle ellenőrizhető vagy valószerű részletekkel szolgálhat, igaznak hangozhat – jöllehet mindez utánozható. Legjobb esetben a 2 b kategóriával analóg, szélsőséges eset lenne. Minden tehát az olvasó döntésén nyugszik. Meggyőződhetünk például a probléma összetettségéről az *Egy vidéki vikárius saját maga által írott visszaemlékezései*-t (Mémoires d'un vicaire de campagne, 1841) olvasván, melyet annak az

¹⁶ A látszattal ellentétben nem erről van szó Stendhal *Henry Brulard*-ja esetében. Ez a szöveg nagyon finom problémákat vet fel befejezetlenségénél fogva és azért, hogy nem azonnali közlésre készült. Ezért is nehéz eldönteni, vajon a Henry Brulard írói álnév-e, vagy egyszerűen a szereplő neve, mivel a szöveg soha nem nyerte el a kiadásra szánt szöveg formáját: a humoros címeket nem a kiadásra, hanem „a rendőrségi urak számára” eszelték ki – meglepetés esetére; „*a Wakefieldi Vikárius regény-utánzata*” alcím funkciója ugyanaz a tréfás csalás. Az, hogy átmenetileg „álcázott”, valódi önéletírásról van szó, magának a szövegnek az olvasásakor derül ki. A Brulard név csupán háromszor tűnik fel a szövegben (*Oeuvres intimes*, Pléiade, 1955, 6., 42. és 250. old.); e három megjelenés közül kettő kimutatja az álcázást: a 6. oldalon a Beyle név Brulard-ra van átírva; a 250. oldalon Brulard „hét betűje” azt megelőzően öt volt, és ebben az ízes részben Bernard ugyanaz Brulard-nak, mint Brulard Beyle-nek. A továbbiakban a vezetéknev „B.”-vel szerepel (amely ugyanúgy használható Beyle-re, mint Brulard-ra), vagy egész egyszerűen Beyle-ként, ami jelöli az önéletírást (60., 76., 376. old.), vagy S.-sel (Stendhal) (247. old.), ami ugyanazt eredményezi.

Epineau abbának tulajdonítanak, akit egyházi tisztsége kényszerített névtelenségének átmeneti megőrzésére.¹⁷

A név nélküli önéletírást lehetetlennek nyilvánítva persze csupán bejelentem a definícióm egyik következményét, nem pedig «bebizonyítom». Bárki lehetségesnek nyilváníthatja a dolgot, de akkor más definícióból kell kiindulni. Látjuk, hogy itt egyrészt minden ahhoz a kapcsolathoz kötődik, amit én a *szervő*n keresztül a szereplő és a név között állítok fel; másrészt ahhoz a tényhez, hogy az önéletírás meghatározásához az olvasó nézőpontját választottam. Egy akármilyen olvasó számára egy önéletrajzi jellegű szöveg, amit senki nem vállal magára, és egy fikció kísértetiesen hasonlítanak egymásra.

Úgy gondolom azonban, hogy ez a közel sem önkényes definíció a lényegét világítja meg. Az önéletírást olvasója számára mindenekelőtt a személyazonossági szerződés határozza meg, melyet a tulajdonnév pecsétel meg. Ez igaz is arra, aki írja a szöveget. Ha anélkül írom meg az életem történetét, hogy kimondanám benne a nevemet, honnan tudná meg az olvasó, hogy az *én* voltam? Lehetetlen, hogy az önéletírói elhivatottság és a névtelenség szenvedélye egyszerre legyen meg ugyanabban az egyénben.

Az itt javasolt, a figyelmet a tulajdonnévre irányító megkülönböztetések tehát nagy fontossággal bírnak a gyakorlatban mint osztályozási kritériumok; elméleti síkon pedig több olyan gondolatsort indítanak el, melyeknek csak főbb vonalait említeném meg.

a) *Szerző és személy*: az önéletírás az az irodalmi műfaj, amely már tartalma miatt is, legjobban jelzi a szerző és a személy keveredését, keveredést, melyen a XVIII. század vége óta a nyugati irodalom egész gyakorlata és problematikája alapul. Innen ered a *tulajdonnév* iránti egyfajta *szenvedély*, ami túlmegy az egyszerű «szerzői hiúságon», mivel általa maga a személy követeli létét. Az önéletírás igazi alanya a tulajdonnév. Gondoljunk Hugo rajzaira, aki hatalmas betűkkel róta saját nevét egy clair-obscur tájképre. A *Szavak*-ban Sartre által oly kegyetlenül demisztifikált, babérok és halhatatlanság utáni vágy teljes egészében a szerzői névvé vált *tulajdonnéven* alapul. El tudunk-e képzelni manapság egy *névtelen irodalmat*? Valéry már ötven évvel ezelőtt erről álmodott. Nem úgy tűnik azonban, hogy ő maga gyakorolására is gondolt volna, hiszen az Akadémián kötött ki. Magának adta a névtelenségről álmodás dicsőségét. A szerző fogalmát megkérdőjelező (és azt a «scriptor»-ral helyettesítő) *Tel Quel* ugyanabba az irányba halad, de a nem műveli jobban a dolgot.

b) *Személy és nyelv*: a fentiekben láttuk, hogy az «első személlyel» kapcsolatban joggal tehetjük fel magunknak a kérdést, hogy vajon a pszichológiai személy (melyet naivan nyelven kívülinek gondolunk el) nyilatkozna-e meg, a nyelvtani személyt eszközként felhasználva, vagy hogy a pszichológiai személy nem magának a kijelentésnek a *hatása*-e. A «személy» szó hozzájárul a kétértelműséghez. Ha nem létezik személy a nyelven kívül, akkor, mivel a nyelv a másik, ahhoz a gondolathoz kell eljutnunk, hogy az önéletrajzi diskurzus, amely sokak elképzelésével ellentétben közel sem az egy sor tulajdonnévre váltott «én»-re vonatkozik, egyfajta elidegenített diskurzus lenne, valami mitologikus hang, ami ké-

¹⁷ Ezekhez a névtelen *Visszaemlékezések*hez második kiadásukban (1843) A. Aumétayer írt előszót. Ez az előszó teljessé teszi a kétértelműséget.

pes lenne mindenkit hatalmába keríteni. Természetesen az önéletírók általában a lehető legmesszebb vannak annak a becketti hősnek a *Megnevezhetetlen*-ről alkotott problémáitól, aki azt kérdezi, vajon ki mondja azt benne, hogy «én»: ehhez a nyugtalansághoz azonban közel járunk néhány könyvben, mint Gorz *Áruló*-jában – vagy még inkább abban az átdolgozás-szerűségben, amelyet Sartre készített belőle *Patkányok és emberek* címmel. «Vámpír» névvel Sartre a bennünket hatalmukba kerítő hangokat illeti. Az önéletírói hang kétségtelenül közéjük tartozik. Mindenféle pszichologizálás és az egyén minden rejtélyének demisztifikálásával tehát a szubjektivitás és az individualitás diskurzusanalízise nyílna meg, mint civilizációnk mítosza. Mindannyian jól érezzük az első személy e meghatározatlanságának a veszélyét és nem véletlenül törekszünk arra, hogy a tulajdonnévben megalapozva semlegesítsük.

c) *Tulajdonnév és tulajdon-test*: Ha valaki tulajdonnevet kap, az kétségtelenül a tükörstádiumhoz hasonló fontossággal bíró állomás az egyén fejlődéstörténetében. Ez az adás kikerül az emlékezetből és az önéletrajzból, amely csak azokról a másodlagos és ellenkező névadásokról tud mesélni, mint amilyenek a gyermek számára a jelzőkben megfogalmazódó, szerepbe skatulyázó vádak: «tolvaj» Genette-nél, «zsidric» Albert Cohen-nél (*Ó, embertársaim*, O, mes frères humains, 1972). Az először kapott és felvett név, amely az apa neve, és főleg a tőle megkülönböztető keresztnév, minden kétséget kizáróan az *én* történetének kiemelkedően fontos adalékai. Bizonyosságul arra, hogy a név, akár imádjuk vagy utáljuk azt, akár elfogadjuk, hogy mástól úgy kapjuk, akár jobban szeretnénk magunktól kapni, sohasem közömbös: ez elmejáték és menekülés általános rendszeréig, mint Stendhálnál,¹⁸ a keresztnév felértékeléséig, mint Jean-Jacques (Rousseau)-nál; valamint, hétköznapi módon, a véletlenek, a társadalom vagy az intimitás minden játékáig a bizonyos néhány betűvel kapcsolatban, amelyről mindenki ösztönösen úgy hiszi, lényének lényege helyezettett bele. Helyesírással és jelentéssel folytatott játékok azon szerencsétlenség folytán, hogy az embert például Francois Nourissier-nak hívják;¹⁹ a nemet illetően: Michel vagy Micheline Leiris? (vö. 30. old. jegyzete). A név jelenléte azok hangjában, akik azt kimondták: «Ah, Rousseau, én önt egy jó jellemnek hittem», mondta Marion. Gyermeki meditálás a név önkényességén, és második, jellegzetes név keresése, mint Jacques Madaule-nál.²⁰ Magának a névnek a története, amelyet az olvasó kedvéért gyakran igen egyhangúan, a családfa-szerű bevezetőkben mondanak el.

Aikor tehát a fikciót az önéletírástól elkülönítendő, azt igyekszünk megalapozni, amire a személyes elbeszélések «én»-je vonatkozik, semmi szükség arra, hogy egy képtelen szöveg kívülihez csatlakozzunk: a szöveg maga mondja ki végpontján a végső szót, a szerző tulajdonnevét, amely egyszerre szövegbeli és megkérdőjelezhetetlen referenciával bír. Ez a referencia megkérdőjelezhetetlen, mert társadalmi intézményeken alapszik: az anyakönyve-

¹⁸Vö. Jean Starobinski: Stendhal pseudonyme. In: *L'oeil vivant*. Gallimard, 1961

¹⁹Francois Nourissier: *Un petit bourgeois, Livre de poche*. 1969, 81-84. A hasonlóan ejtendő nourricier szó jelentése 'dajka', 'nevelőszülő' (a fordító megj.)

²⁰Jacques Madaule: *L'interlocuteur*. Gallimard, 1972

zettségen (amely már a kisgyermekkortól kezdve mindenki által interiorizált megállapodás) és a kiadói szerződésen; így semmi ok a személyazonossággal kapcsolatos kételkedésre.

HITELES MÁSOLAT

A (személy)azonosság nem hasonlóság.

A személyazonosság közvetlenül megragadott *tény* – vagy elfogadják, vagy elutasítják a megnyilatkozás szintjén; a hasonlóság viták tárgyául szolgáló és végtelen sok árnyalatú, a megnyilatkozásból létrejövő *viszony*.

Az azonosság három terminus: *szerző*, *elbeszélő*, *szereplő* mentén határozható meg. Az elbeszélő és a szereplő azok a figurák, akikre a *szövegen belül* utal a megnyilatkozás alanya, valamint a kijelentés alanya; a szöveg határán neve által megjelentetett szerző pedig az a referens, akire az önéletírói paktum jóvoltából a kijelentés alanya utal.

Mihelyt *hasonlóságról* van szó, arra kényszerülünk, hogy a kijelentés oldalán egy negyedik megfelelő terminust, *szövegen kívüli* referenst vezessünk be, melyet prototípusnak, vagy még inkább modell-nek hívhatnánk.

Az azonosságról szóló elmélkedéseim főleg az önéletrajzi regény és az önéletírás elkülönítéséhez vezettek; a hasonlóságot illetően pedig az *életrajzzal* való szembeállítás szorult pontosításra. A két esetben egyébként a szótár tévedésekhez vezet: az «*őnéletrajzi regény*» túlságosan rokon az «*őnéletrajzzal*», amely pedig az «*életrajz*»-hoz van túl közel, s így keveredések fordulhatnak elő. Az önéletrajz, ahogy a neve mutatja, vajon nem egy személy saját maga által írt életrajza? Így afelé haladunk, hogy az életrajz egy különös esetenként fogjuk fel és e műfaj «*historicizáló*» problematikáját alkalmazzuk rá. Sok önéletíró, akár amatőr vagy elismert író, esik ebbe a csapdába: vagyis ez az illúzió szükséges a műfaj működéséhez.

Ellentétben a fikciós formákkal, az életrajz és az önéletírás *referenciális* szövegek: éppúgy, mint a tudományos vagy történelmi diskurzus, arra törekszenek, hogy a szövegen kívüli «*valóságról*» nyújtsanak információt, tehát *igazságpróbának* vessék alá magukat. Céljuk nem egyszerűen a valószerűség, hanem a valóhoz való hasonlítás. Nem a «*valóság hatása*», hanem a valóság képe. Vagyis minden referenciális szöveg tartalmazza azt, amit – kifejtett vagy kifejtetlen – «*referenciális paktumnak*» neveznék, melyben benne foglaltatik egy, a célzott valóságmezőről szóló definíció és egy, a hasonlóság modalitásairól és fokairól szóló kijelentés, melyekkel a szöveg élni akar.

A referenciális paktum az önéletírás esetében általában együtt létezik az önéletírói paktummal, tőle nehezen elválasztható, akárcsak a kijelentés és a kijelentett első személyű alanya. A formula többé nem «*Alulírott*», hanem «*Esküszöm, hogy az igazat, a színtiszta igazat és csakis az igazat mondom*». Az eskü ritkán kap hasonlóan nyers és teljes formát: ez inkább a becsületesség kiegészítő bizonyítéka, mint annak a *lehetségesre* szűkítése (az igazság, ahogy nekem tűnik, amennyiben én ismerem stb., melyek az elkerülhetetlen felejtések, tévedések, nem szándékos ferdítések részét képezik), s annak a *mezőnek* nyílt megjelölése, melyre az esküt alkalmazzák (az igazság életem valamelyik oldaláról, semmiben nem kötelezve magam ama másokban).

Látjuk, mi teszi hasonlóvá ezt a paktumot ahhoz, amit akármelyik történész, geográfus vagy újságíró köt olvasójával: naivnak kell azonban lenni, hogy ne lássuk ugyanakkor a különbségeket. Az önéletírás esetében nem beszélünk az *igazságpróba* gyakorlati nehézségeiről: mivel az önéletírás pontosan azt meséli el nekünk, amit egyedül ő mondhat el – éppen ebben áll elbeszélésének érdeke. Az életrajz tanulmányozása könnyen lehetővé teszi, hogy egyéb információkat gyűjtsünk és az elbeszélés hitelességének mértékét meghatározzuk. A különbség nem itt van, hanem az ellentmondásos tényben, hogy e hitelességnek nincs döntő jelentősége. Az önéletírásban nélkülözhetetlen az, hogy a referenciális paktum *megkötessék és betartassék*: nem szükséges azonban, hogy az eredmény a szigorú hasonlóság alapjain jöjjön létre. A referenciális paktumot az olvasó kritériumai alapján rosszul is be lehet tartani, anélkül, hogy a szöveg referenciális értéke eltűnne (épp ellenkezőleg); ez viszont nem áll a történelmi és újságírói szövegekre.

Ez a látható ellentmondásosság természetesen ahhoz az összevisszaságból ered, amelyet életrajz és önéletírás között eddig a szerzők és kritikusok többségének példáját követve tartottam fenn. Ezt eloszlatandó kell ismét behoznunk a negyedik terminust, a *modellt*.

«Modell» alatt azt a valóságdarabot értem, amelyre a kijelentés *hasonlíttani* akar. Hogy miként «hasonlíthat» a szöveg az életre, ez olyan kérdés, melyet az életrajzírók ritkán tesznek fel maguknak, s amelyet kimondatlanul is mindig megoldottnak hisznek. A «hasonlóság» két szinten lehetséges: a negatív módon – az elbeszélés elemeinek szintjén –, a *hitelesség* kritériuma lép be; a pozitív módon pedig – az elbeszélés egészének szintjén – az, amit majd hűségnek hívunk. A hitelesség az *információra*, míg a hűség a *jelentésre* vonatkozik. Azért, hogy a jelentés csak az elbeszélés technikái folytán jöhessen létre, és egy, a történelmi ideológiát előhívó magyarázatrendszer közbeékelésével ne akadályozza meg az életrajzírt, hogy azt ugyanazon a hitelesség-síkon lévőként gondolja el, hasonlósági kapcsolatban azzal a szövegen kívüli valósággal, amelyre a szöveg egésze vonatkozik. Így Sartre, mikor szemérmetlenül kijelenti hogy Flaubert-ről írott életrajza «igazi regény».²¹ Az életrajz esetében a modell tehát egy ember élete, «úgy, ahogy az volt».

Ezért az életrajzírói vállalkozás szemléltetésére felállíthatjuk a következő sémát, melyben az *oszlopokra* osztás a szöveget és a szövegen kívülit különíti el, a *sorokra* osztás pedig a kijelentés és a megnyilatkozás alanyát. A szöveget és szövegen kívülit elválasztó vonalba, abba a marginális helyzetbe tesszük a szerzőt, amely a borítón lévő névnek helye.

(Az ábrát lásd a következő oldalon.)

Rövidítések: SZ = szerző
M.A. = megnyilatkozás alanya
k.a. = kijelentés alanya

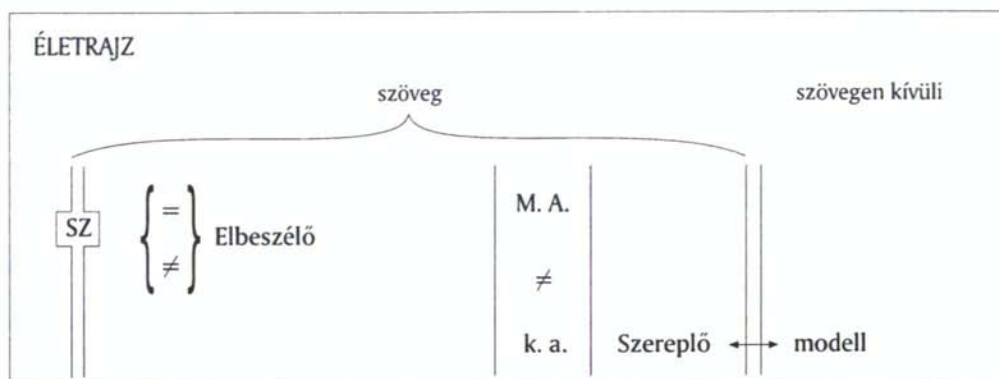
Kapcsolatok: = azonosság
= nem-azonosság
hasonlóság

nyilak!!

²¹Le Monde-interjú, 1971. május 14.

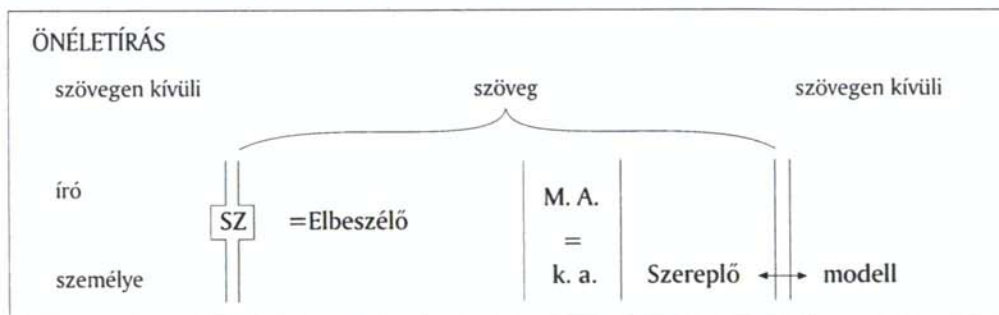

A séma magyarázata: Az életrajzban a szerző és az elbeszélő néha azonossági kapcsolatban állnak. Ez a viszony lehet kifejtetlen, meghatározatlan vagy kifejtett, például egy előszóban (mint például *A család idiótájá*-ban (L'idiot de la famille), ahol az életrajzíró, Sartre, elmagyarázza, hogy elszámolnivalója van modelljével, Flaubert-rel szemben). Előfordulhat az is, hogy szerző és elbeszélő között semmiféle azonossági viszony nem áll fenn. A fontos az, hogy ha az elbeszélő (egyes szám) elő személyt használ, az sohasem azért van, hogy a történet főszereplőjéről beszéljen: az valaki más. Ezért lesz, mihelyt őrá vonatkozik, a fő elbeszélői mód harmadik személyű, amit G. Genette heterodiegetikus elbeszélésnek nevez. A (szövegben lévő) szereplőnek a modellel (szövegen kívüli referens) alkotott viszonya elsősorban minden bizonnyal azonossági kapcsolat, de főleg «hasonlósági». Valójában a kijelentés alanyának esetében az azonossági kapcsolat nem ugyanolyan értékű, mint a megnyilatkozás alanyánál: az pusztán a kijelentés adaléka ugyanazon a síkon, mint a többi, semmit nem bizonyít, neki magának van szüksége a hasonlóság által történő bizonyítottságra.

Már itt észrevehetjük, mi állítja szembe alapvetően az életrajzot és az önéletírást: ez a hasonlósági és azonossági kapcsolatok hierarchizálása; az életrajzban a hasonlóságnak kell megalapoznia az azonosságot, az önéletírásban viszont az azonosság az, ami megalapozza a hasonlóságot. Az azonosság az önéletírás valódi kiindulópontja, a hasonlóság pedig az életrajz lehetetlen horizontja. A hasonlóság eltérő szerepe a két rendszerben ezzel magyarázható.

Ez nyilvánvalóvá válik, amint felvázoljuk az önéletíráshoz tartozó sémát:

A személyes (autodiegetikus) elbeszélés a személytelen (heterodiegetikus) elbeszélésre visszavezethetetlenként jelenik itt meg.

Mit is jelent a személyes elbeszélés esetében a megnyilatkozás és kijelentés alanya között található «egyenlőségjel» (=)? Tényleges *azonosságot* jelez, és ez az azonosság egy-fajta hasonlóságot von maga után. Kihez való hasonlóságot? Ha kizárólag a múltban tett elbeszélésről van szó, a szereplőnek a modellhez történő hasonlósága kizárólag – akárcsak az életrajzban – a modell és a szereplő közötti ellenőrizhető hasonlósággá tekinthető. Viszont minden első személyű elbeszélés azt idézi elő, hogy a szereplő, jóllehet múltbeli kalandjait meséljük el, az az *aktuális* személy is egyben, aki elbeszél: a kijelentés alanya kettős, amennyiben elválaszthatatlan a megnyilatkozás alanyától; legalábbis csak akkor válik ismét egyszerűvé, ha az elbeszélő a saját aktuális elbeszéléséről beszél, és sohasem a másik irányban, minden aktuális elbeszélő pusztán személyének megjelölése céljából.

Beláthatjuk tehát, hogy a «=» jellel jelölt egyenlőség egyáltalán nem *egyszerű* kapcsolat, sokkal inkább *kapcsolatok kapcsolata*; azt jelenti, hogy az elbeszélő úgy aránylik a (múltbeli vagy aktuális) szereplőhöz, mint a szerző a modellhez; – mint látjuk, ez azt eredményezi, hogy a végső igazság (ha hasonlósági terminusokban gondolkodunk) többé nem lehet a múlt magábanvalója (amennyiben létezik ilyen dolog), hanem a kijelentés jelenében kinyilvánított magáértvaló. Az elbeszélő tévedhet, hazudhat, ferdíthet is a szereplő (akár távoli, akár szinte egyidejű) történetéhez való viszonyában – tévedés, hazugság, felejtés és ferdítés, ha elkülönítjük őket, (a többi között) csupán a megnyilatkozás egyik aspektusának értékével értékeivel bírnak, bár maga a megnyilatkozás azért hiteles marad. Nevezük hitelességnek ezt az első személy használatához kötődő belső viszonyt a személyes elbeszélésben; nem keverjük majd össze sem a tulajdonnévre vonatkozó azonossággal, sem a hasonlósággal, amely két különböző kép hasonlóságáról egy harmadik személy által alkotott ítéletet feltételez.

Ez a kitérő azért volt szükséges, hogy megragadjuk az önéletíráshoz kapcsolódó séma hiányosságát. Ez minden olyan ember illúziója, aki az életrajz problematikájától elindulva irányítja gondolatát az önéletírásra. Az életrajz sémájának megalkotásakor, az elbeszélő és a szereplő nem-azonossága miatt, arra kényszerültem, hogy két «*oldalt*» különböztessek meg a szövegen kívüli referenciára, bal oldalon a szerzőt, a jobbon pedig a modellt. Az, hogy a szerző részéről *egyszerű* azonossági kapcsolatról volt szó, a modell oldaláról pedig hasonlóságról, lineáris bemutatást tett lehetővé. Az önéletírásnál a «referencia» csak egy oldalról jön létre (modell és szerző összemosisodik) és az azonosságot és hasonlóságot kifejező kapcsolat tulajdonképpen viszonyok viszonya, ami lineárisan nem ábrázolható.

Így tehát a két alábbi formulát kapjuk:

Életrajz: A N vagy nem N; P hasonló M-hez.

Önéletírás: N úgy aránylik P-hez, mint A M-hez.

(ahol A=szerző, N=elbeszélő, P=szereplő, M=modell)

Mivel az önéletírás, referenciális műfaj, mi sem természetesebb annál, hogy a modell szintjén történő hasonlóság is kötelező rá nézve, ez azonban csak másodlagos szempont.

Az, hogy *mi* úgy ítéljük meg, a hasonlóság nem teljesül, mellékes attól a pillanattól, mikor megbizonyosodunk arról, hogy törekedtek rá. Ami számít, az kevésbé a *Vallomás*ok szövegében bemutatott «tizenhat éves Rousseau» hasonlósága az 1728-as Rousseau-val «úgy, ahogy volt», mint inkább Rousseau kettős erőfeszítése 1764 körül, hogy lefesse 1) múlthoz való viszonyát; 2) ezt a múltat úgy, ahogy volt, azzal a szándékkal, hogy azon semmit se változtasson.

Az azonosság esetében a – szabályt erősítő – legvégső és kivételes eset a *hamisítás* esete volt; a hasonlóságnál ez a *mitománia* lesz, vagyis nem a minden önéletírásban lévő tévedések, ferdtetések, személyes mítosszal egylényegű értelmezések, hanem egy kerek perec *kitalált*, az élethez viszonyítva egészében hiteltelen történettel való helyettesítés; a csaláshoz hasonlóan ez is igen-igen ritkán fordul elő, és az elbeszélésnek tulajdonított referenciális jelleg egy irodalomtörténeti vizsgálattal könnyen megkérdőjelezhető. Ha azonban nem minősítjük önéletírásnak, az elbeszélés a kijelentése szintjén megőrzi minden jelentőségét, az önéletírói paktum hamissága mint magatartás pedig feltáró érvényű lesz egy olyan, mindezek ellenére önéletrajzi szándékú megnyilatkozás szintjén, melyet továbbra is feltételezünk a megmásított téma mögött. Ezzel tehát egy másik síkon, már nem az életrajz-önéletírás, hanem a regény-önéletírás viszony síkján történő elemzéshez térünk vissza, és annak meghatározásához, amit *önéletrajzi tér*nek nevezhetnénk, valamint azoknak a *kiemelő* hatásoknak, amiket létrehoz.

AZ ÖNÉLETRAJZI TÉR

Most azt kellene megmutatni, milyen naiv illúzió is nyugszik az az elterjedt teória, miszerint a regény igazabb (mélyebb, hitelesebb) lenne, mint az önéletírás. Ennek a közhelynek, mint egyiknek sem, nincs gazdája; egyszer-egyszer mindenki megemlékezik róla. Így André Gide: «Az Emlékiratok mindig csak félig igazak, ügyeljünk bármennyire gondosan is az igazságra: minden sokkal bonyolultabb annál, mint mondják. Sőt talán a regényben közelebb jutunk az igazsághoz».²² Vagy François Mauriac: «De ez a mentségeknek fennhangon való keresése lenne azért, hogy emlékirataim egyetlen fejezetéhez is ragaszkodtam. Lustaságom igazi oka vajon nem az, hogy a regényeink saját magunk lényegét fejezik ki? Csak a fikció nem hazudik; rejtett ajtót nyit egy ember életén, melyen át ismeretlen lelke minden ellenőrzésen kívülre csúszik».²³

Albert Thibaudet a közhelynek a «párhuzam», mint az ideális értekezés tárgyának egyetemi formáját adta, szembeállítva egymással a (mély és sokrétű) regényt és a (felszínes és sematikus) önéletírást.²⁴

²² André Gide: *Si le grain ne meurt*. Folio 1972, 278.

²³ François Mauriac: *Commencements d'une vie*. In: *Ecrits intimes*. Genève-Paris, La Palatine, 1953, p. 14.

²⁴ Albert Thibaudet: *Gustave Flaubert*. Gallimard, 1935, 87-88. o.

Ennek illúzióját a Gide által javasolt megfogalmazásból kiindulva bizonyítanám be, már csak azért is, mert az ő életműve páratlan összehasonlítási tereppel szolgál. Nyugodjunk meg: egyáltalán nem az a szándékom, hogy kiálljak az önéletírói műfaj mellett, és bebizonyítsam az ellenkező megállapítás igazságát, vagyis hogy az önéletírás lenne igazabb, a mélyebb és így tovább. Semmi haszna nem volna Thibaudet állításának a megfordításának, ha csak nem annak a megmutatása, hogy akár a színéről, akár a visszájáról nézve, az állítás *ugyanaz*.

Ugyanabban a pillanatban, mikor Gide és Mauriac *látszólag* lealacsonyítják az önéletírói műfajt és a regényt dicsőítik, *valójában* nagyon is más dolgot csinálnak, mint többé-kevésbé vitatható iskolás párhuzam vonása: megadják azt az önéletrajzi teret, melyben szeretnék, hogy életművük egészét olvassák. Ezek a gyakran idézett mondatok, távol állnak attól, hogy elítéljék az önéletírást, igazából az önéletírói paktum közvetett formái: felépítik, milyen renden alapszik az a végső igazság, melyet a szövegek szem megcélznak. Az olvasó gyakran elfelejti, hogy ezekben az ítéletekben az önéletírás két szinten jelenik meg: azzal, hogy az összehasonlítás egyik *tagja*, az egyszerre a *kritérium* is, amely az összehasonlításhoz szolgál. Mi az az «igazság», amelyet a regény jobban hozzáférhetővé tesz, mint az önéletírás, ha nem a személyes, individuális, benső igazság, vagyis pont az, ami minden önéletírói terv szándéka? Ha fogalmazhatunk így, a regény éppen önéletírásként nyilvánítottik igazabbnak.

Ezáltal az olvasót arra ösztönzik, hogy a regényeket ne csak az «emberi természet» igazságára vonatkozó *fikcióként* olvassa, hanem az egyén feltáró értékű *kitalációként* is. Az önéletírói paktumnak ezt a közvetett formáját *kitalációs paktumnak* nevezném.

Ha a képmutatás olyan tisztelet, mellyel a bűn adózik az erénynek, akkor ezek valójában az ítéletek valójában a regény tiszteletnyilvánításai az önéletírás felé. Ha a regény igazabb, mint az önéletírás, akkor Gide, Mauriac és sokan mások miért nem elégszenek meg a regényírással? Így feltéve a kérdést minden világossá válik: ha nem írtak volna *annyi*, mégoly «tökéletlen» önéletrajzi szöveget is, soha senki nem látta volna, mi vezérli azt az igazságot, melyet regényeikben keresni kellett. Ezek a kijelentések tehát talán akaratlan, de hatásos ravaszságok: kibújnak a hiúság és az egocentrizmus vádjá alól, ha ilyen világosan kimutatják önéletírásuk határait és hiányosságait; és senki nem veszi észre, hogy ugyanazzal a mozdulattal az általuk írottakban, épp ellenkezőleg, az önéletírói paktumot terjesztik ki *közvetett* formában. Kettős csapás.

Kettős csapás, vagy inkább kettőslátás – kettős írás, ha megkockáztathatom ezt a neologizmust, *sztereográfia*-jelenség.

A probléma, ily módon tételezve, teljesen más természetűvé válik. Többé nem arról van szó, hogy az önéletírás és a regény közül melyik lenne igazabb. Sem az egyik, sem a másik; az önéletíráshoz az összetettség, a kétértelműség stb. hiányozna, a regényből a hitelesség. Akkor tehát az egyik *plusz* a másik lenne? Vagy inkább az egyik a másikhoz *képest*. Ami megvilágító lesz, az az a tér, melybe a két szövegekategória íródik, s amely sem egyikre, sem másikra nem egyszerűsíthető le. Az ezáltal a folyamat által kapott kiemelő hatás az olvasó számára egy «önéletrajzi tér» kialakítása.

Gide és Mauriac életműve ebből a szempontból tipikus: mindketten, igaz különböző okokból, megszervezték önéletírásuk látványos bukását, arra kényszerítve ezzel olvasóikat,

hogy elbeszélői termésük összes többi részét az önéletrajzi regiszterben olvassák. Mikor bukásról beszélek, nem csodálatos (Gide) és becses (Mauriac) szövegekről alkotott értékítéletekről van szó, hanem egyszerűen saját kijelentéseikre tett visszhangról és annak megállapításáról, hogy önéletírásuk hiányosan, töredékesen, lyukasan vagy nyitva hagyását ők úgy választották.²⁵

Ez a közvetett paktumforma egyre elterjedtebb. Valaha az olvasó volt az, aki, a szerző tagadásai ellenére, kezdeményezte ezt a fajta olvasást és felvállalta annak felelősségét; ma viszont a szerzők és a kiadók indítják őt kezdettől fogva ebbe az irányba. Árulkodó, hogy maga Sartre, aki a Szavak-at fikció-formában tervezte folytatni, Gide formuláját vette elő: «Ideje lenne, hogy végre az igazságot mondjam. De csak egy fikciós műben tudnám elmondani», s így fejtette ki az olvasója számára sugallt olvasási szerződést:

Akkoriban egy novella megírását terveztem, melyben közvetve szerettem volna eloszlatni mindazt, amit azelőtt egyfajta politikai testamentumban gondoltam kimondani, amely önéletírásom folytatása lett volna, s amelynek tervével felhagytam. A fikciós elem nagyon törekeny lett volna benne; egy olyan szereplőt kellett volna megalkotnom, akiről az olvasónak azt kellett volna tudni mondania: «A szóban forgó ember Sartre.»

Ami nem jelenti azt, hogy az olvasó számára összefüggésnek kellett volna lennie szereplő és szerző között, hanem hogy a szereplő megértésének legjobb módja az lett volna, hogyha a belőlem jövőt kereste volna benne.²⁶

Mindezek a játékok, melyek világosan mutatják az önéletírói szándék túlsúlyát, sok modern írónál találhatók meg különböző fokon. Ez a játék pedig természetesen maga is utánosztható egy regényben. Ezt csinálta Jacques Laurent a *Marhaságek* (Bétises, Grasset, 1971), egyszerre nyújtva számunkra a szereplője által írhatott fikciós szöveget, majd különböző «önéletrajzi» szövegeket ugyanőtőle. Ha Jacques Laurent valaha is publikálja saját önéletírását, a *Marhaságek* szédületes «foglatatba» kerülnek...

OLVASÁSI SZERZŐDÉS

Elmélkedésünk végén egy rövid mérleg segítségével a probléma áthelyeződését vehetjük észre:

Negatív oldal: néhány pont elmosódott vagy nem kielégítő marad. Például feltehetjük magunknak a kérdést, hogy a szerző és az elbeszélő azonossága hogyan teremthető meg az önéletírói paktumban, ha a név nincs megismételve; szkeptikusak lehetünk azokkal a megkülönböztetésekkel szemben, melyeket a *Hiteles másolat*-ban javasolok. Főképp az *Alulírott* és a *Hiteles másolat* című két esszé az, amely csak az autodiegetikus elbeszélésű önélet-

²⁵d. a kötet 165-196. oldalát „Gide et l'espace autobiographique”

²⁶Michel Contat interjúja a *Nouvel Observateur* 1975. június 23-i számában

írás esetét tekinti át, miközben kiemeltem, hogy más elbeszélői formulák is *lehetőségek*: de vajon tarthatók-e ezek a megkülönböztetések a harmadik személyű önéletírásban is?

Pozitív oldal: elemzéseim ellenben termékenynek tűntek, valahányszor a szöveg látszólagos struktúráján felülemelkedve, arra késztetek, hogy megvizsgáljam a *szerzői és olvasói* pozíció viszonyát. A tulajdonnév és a publikáció «társadalmi szerződése», önéletírói «paktum», regényírói «paktum», referenciális «paktum», kitalációs «paktum»: mindezen használt kifejezések ahhoz a gondolathoz vezetnek vissza, hogy az önéletírás *szerződéses* műfaj. A nehézség, melybe első próbálkozásomkor ütköztem, abban állt, hogy a struktúrák szintjén hiába kerestem az elbeszélés formáit vagy beszédmódjait, mint olyan világos kritériumokat a különbség megalapozására, melyből mégis akármilyen olvasó tanulhat. Az «önéletírói paktum» fogalma, melyet így kidolgoztam, ingatag maradt, mivel nem láttam, hogy a tulajdonnév a szerződés fontos eleme. Hogy egy ilyen nyilvánvaló dolog nem ütött szöveget a fejembe, azt mutatja, hogy ez a fajta szerződés kifejtetlen, és mivel a dolgok természetén alapulónak tűnik, abszolút nem állítja meg a gondolatmenetet.

Az önéletírás itt javasolt problematikája tehát nem egy, a szöveg és szövegen kívüli között kívülről felállított viszonyon alapul, mivel egy ilyen viszony csak hasonlósági viszony lehetne és semmit nem bizonyítana. Nem alapul a szövegműködés, a struktúra vagy a publikált szöveg aspektusainak belső elemzésén sem, hanem a *publikáció* globális szinten történő elemzésén, valamint a *szerző* által az olvasó számára javasolt kifejtetlen vagy kifejtett szerződésen, amely meghatározza a szöveg olvasási módját és létrehozza azokat a hatásokat, melyeket ha a szövegnek tulajdonítunk, számunkra látszólag önéletírásként definiálják azt.

A felhasznált elemzési szint tehát a nyomtatott szöveg *publikáció/publikált* viszonyáé, amely a szóbeli kommunikáció szintjén a *kijelentés/megnyilatkozás* viszonyának felel meg. Továbbmenve, ez a szerző/olvasó-szerződésekről, a publikáció kifejtett vagy kifejtetlen kódjairól – a nyomtatott szövegnek azon szegélyéről, amely valójában az egész olvasást *vezérli* (szerző neve, cím, alcím, sorozat, kiadó, egész az előszó kétértelmű játékáig) – szóló kutatásnak történeti dimenzióval is rendelkeznie kell, melyet itt nem adtam meg neki.²⁷ Ezen kódok időbeli változatosságai (melyek egyszerre tulajdoníthatók a szerzői és olvasói attitűd változásának, a kiadás technikai és kereskedelmi problémáinak) jóval világosabban megjelenítenék, hogy kódokról és nem «természetes» és univerzális dolgokról van szó. A XVII. század óta például a névtelenséget vagy az álnév használatát érintő szokások sokat változtak; a valóságfelidézés játékait a fikciós művekben ma nem úgy használjuk, mint a XVIII. században;²⁸ ellenben a kitalációs paktumok olyannyira új olvasási szokásokat alakítottak ki, hogy az olvasók rákaptak(?), hogy kitalálják a szerző (tudatalattijának) jelenlétét még azoknál az alkotásoknál is, melyek nem látszanak önéletrajzinak.

Az önéletírás ezen a globális szinten definiálódik: ugyanannyira olvasási mint írási szokás, történelmileg változó *szerződéses jelenség*. Ezen tanulmány egésze valójában azokon

²⁷ Ld. a 311-341. oldalon az *Autobiographie et histoire littéraire* c. tanulmányt

²⁸ Vö. Jacques Rustin: *Mensonge et vérité dans le roman français du XVIIIe siècle*. RHLF, 1969. január-február

a szerződéstípusokon nyugszik, melyek manapság használatosak: innen ered viszonylagossága és abszurditása az egyetemes szándékkal szemben. És innen erednek azok, a definíciós vállalkozás során tapasztalt nehézségek is, vagyis hogy világos, összefüggő és kimerítő (minden esetre kiterjedő) rendszerben szerettem volna kifejtetni egy olyan korpusz (az önéletírás) megalkotási kritériumait, melyet valójában a legkülönbélebb, időben és egyénenként változó, és gyakran egymással sem összefüggő kritériumok alkotnak. Ha sikerülne világos és általános képletet az önéletírásról, az igazából bukás lenne. Elolvasva ezt az esszét, melyben a legvégsőig próbáltam szigorú lenni, valószínűleg érezhettük, hogy ez a szigor önkényessé vált, nem illővé egy olyan tárgyhoz, amely talán inkább a Borges által leírt kínai logika mozgató, mintsem a karteziánus logika.

Végül is ez a tanulmány inkább egy tanulmányozandó dokumentumnak tűnne számomra – (egy XX. századi olvasó olvasási kritériumainak racionalizálására és kifejtésére tett kísérletének), semmint «tudományos» szövegnek: az irodalmi közlésmódok történeti tudományának dossziéjába rakandó dokumentumnak.

Az önéletírás története így mindenekelőtt olvasási módjának története lenne: összehasonlító történet, melyben a különböző szövegek által javasolt olvasási szerződéseket (mivel semmit nem használta magát az önéletírást tanulmányozni, mivel a szerződéseknek mint jeleknek csak oppozícióba hozva van értelmük), és a különböző, ezeken a szövegeken ténylegesen gyakorolt olvasástípusokat hozzuk dialógusba. Ha tehát az önéletírás valami szövegen kívüli dolog által definiálódik, az nem a szövegen innen, egy valódi személlyel való bizonyíthatatlan hasonlóságból, hanem a túloldalon, az általa előidézett olvasástípusból adódik, az általa kiváltott hitből, s a kritikai szövegben kínálja magát olvasásra.

Varga Róbert fordítása

Philippe Lejeune francia irodalomtörténész, a klasszikus és kortárs önéletírás, a memoár- és naplóirodalom elismert kutatója, az Université Paris-Nord (Villetaneuse) oktatója. Elméleti munkásságát az 1975-ben megjelent *Le pacte autobiographique* (Az önéletírói paktum) c. tanulmánykötetével alapozza meg, amely elméleti írásain (*Le pacte autobiographique* – Az önéletírói paktum, *Autobiographie et histoire littéraire* – Önéletírás és irodalomtörténet) kívül a francia klasszikus és modern önéletírás-irodalom (Rousseau, Gide, Sartre) köréből tartalmaz figyelemreméltóan mélyreható elemzéseket. Az irodalmi műfaj és az önéletírás kapcsolatának problematikáját több más kötete is bizonyítja, melyek közül a legismertebbek: *L'autobiographie en France* (1971), *Je est un autre* (1980), *Moi aussi* (1986). Legutóbbi kötetei: *Pour l'autobiographie*, *Les brouillons de soi* (1998). E tanulmány a már idézett azonos című kötet bevezető írása.